7 ભક્તિયુગ : ધાર્મિક સમુદાયો અને વિચારકો

H8J5A4

ભારતના મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક ઘટનાક્રમની એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનામાં ભક્તિ અને સૂફી ચળવળનો સમાવેશ થાય છે. આ ચળવળનો હેતુ કોઈ રાજસત્તા સામે કે રાજકીય લાભ મેળવવા માટેનો ન હતો, પરંતુ તેનું મુખ્ય પ્રયોજન અજ્ઞાન, મિથ્યાચારો, દુ:ખ અને યાતનાઓથી પીડિત લોકોને સાદો, સરળ ધર્મયુક્ત માર્ગ બતાવવાનો હતો. સંતોએ પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરેલા ઉપદેશ જનતાને આપતા તેથી તેનો ઊંડો પ્રભાવ પડતો.

ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ

ભારતના ઇતિહાસમાં ભક્તિ અને સૂફી-આંદોલનનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ થયો. તેના કારણે ધર્મમાં ઊંચનીચના ભેદભાવ, માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ વિવિધ ધર્મની વાડાબંધીની અવગણના કરીને ભક્તિમાર્ગના દ્વાર બધા માટે ખોલી નાંખ્યા. ભક્તિ અને સૂફી-આંદોલને હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક સમન્વયને જન્મ આપ્યો અને એક નવા જ યુગની શરૂઆત થઈ. મોટા ભાગના સંતો નિર્ગુણવાદી હતા. તેઓ ઐક્યના હિમાયતી હતા. આ તમામ સંતો અને ફકીરો ધર્મ અને સંપ્રદાયની એકતામાં માનતા હતા. સામાજિક સમાનતાના પક્ષકાર હતા. તેમના મતે ઈશ્વર નિર્ગુણ, નિરાકાર અને અવર્ણનીય છે. મૂર્તિપૂજા અને ક્રિયાકાંડના તેઓ વિરોધી હતા. તેમણે લોકોને સાદી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો. લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં સાહિત્ય અને પદોની રચના કરી. લોકોની બોલાતી ભાષામાં રચાયેલાં આ સાહિત્યો, પદોએ અને સરળ વાણીએ સમાજમાં ઐક્યવાદ પ્રસરાવ્યો. તેઓ કહેતા કે બધા ધર્મોનો સાર એક જ છે. ઈશ્વર એક જ છે અને તે બધે વસેલો છે. બધા જ ધર્મોનો એક જ માર્ગ છે, ઈશ્વર સાથે અનુરાગ.

પ્રવૃત્તિ

તમારી શાળામાં સર્વધર્મ પ્રાર્થનાસભાનું આયોજન કરો અને સર્વધર્મ પ્રાર્થનાપોથી બનાવો.

મુખ્ય સંતો અને તેમની વિચારધારા

E6I7K1

શંકરાચાર્યે દક્ષિણ ભારતમાં ધાર્મિક-સુધારણાની પ્રવૃત્તિ આઠમી સદીમાં શરૂ કરી. તેમના પછી 250 વર્ષ બાદ રામાનુજાચાર્યે ભક્તિ અંગે પ્રેરણા આપી. આ સમયે દક્ષિણ ભારતમાં અલવાર અને નયનાર સંતોએ પણ ધાર્મિક-આંદોલનોનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. અલવાર સંતો વૈષ્ણવ હતા અને નયનાર સંતો શૈવ હતા. ભક્તિમાર્ગના આ અનુયાયીઓએ એકેશ્વરવાદમાં માનતા હતા. તેઓ તમામ ધર્મો અને સંપ્રદાયોની એકતામાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા અને મૂર્તિપૂજા તેમજ ક્રિયાકાંડના વિરોધી હતા.

અલવાર-નયનાર સંતો

ભક્તિ-આંદોલનોએ આત્મસાક્ષાત્કારનાં દ્વાર બધા માટે ખોલી નાખ્યાં. ભક્તિમાર્ગના સંતો અને ચિંતકોએ આમજનતાની ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યા. આ સંતો અને તત્ત્વચિંતકોમાં કેટલાક મહાન આચાર્યો પણ હતા. જેમાં એક શંકરાચાર્ય હતા. શંકરાચાર્ય હિન્દુ ધર્મના પ્રચારકોમાંથી એક હતા. શંકરાચાર્ય પછી આશરે 250 વર્ષ પછી

દક્ષિણમાં રામાનુજાચાર્ય થયા. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે, ભક્તિ-આંદોલનની શરૂઆત રામાનુજાચાર્યથી થાય છે. તેમણે ભક્તિમાર્ગનો સરળ ઉપદેશ આપી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિનો સંદેશો આપ્યો.

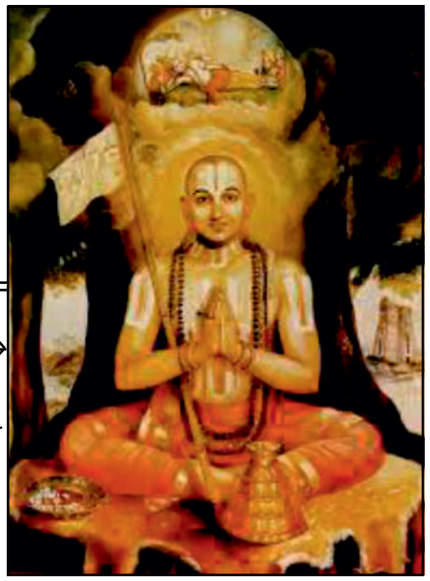
આદિશંકરાચાર્ય

← શંકરાચાર્ય

- જન્મસ્થળ : કાલડી
- પિતા : શિવગુરુ
- માતા : અંબાબાઈ (આઈમ્બા)

રામાનુજાચાર્ય →

- જન્મસ્થળ : પેરૂમલતૂર
- પિતા : કેશવ
- માતા : કાન્તિમતિ

રામાનુજાચાર્ય

વિચારો

આપણે ધર્માચાર્યો, ભક્તો, સંતો, ફકીરોનો આદરભાવ શા માટે કરીએ છીએ ?

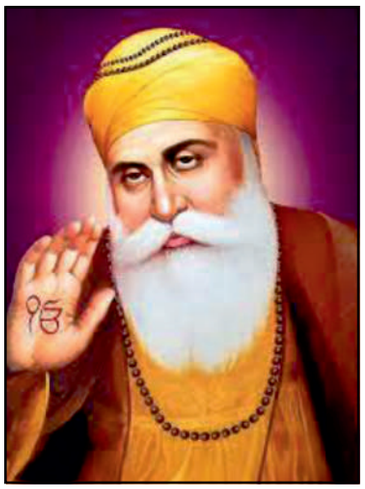
જયદેવ અને ચૈતન્ય જેવા મહાન સંતો પણ આ સમયે થઈ ગયા. ચૈતન્યમહાપ્રભુએ કૃષ્ણભક્તિનાં ગીતો રચીને બંગાળમાં 'હરિબોલ'નો મંત્ર ગુંજતો કર્યો હતો. ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદ જેવા મહાન સંતે ભક્તિ-આંદોલનના શ્રીગણેશ કર્યા હતાં. એકેશ્વર પરંપરામાં કબીર સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સંત હતા. તેઓ વ્યવસાયે વણકર હતા. "બીજક" તેમનો કવિતાસંગ્રહ છે. સંત રૈદાસ તેમના ગુરુભાઈ હતા. તે પણ કબીરની જેમ ગૃહસ્થી અને નિર્ગુણ શાખાના સંત હતા.

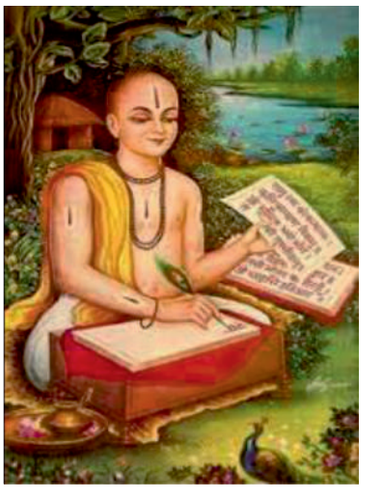
કબીર

સાધુ એસા ચાહિએ, જૈસા સૂપ સુભાય ।
સાર-સાર કો ગહિ રહે, થોથા દેઈ ઉડાય ॥

ગુરુનાનક શીખ ધર્મના સ્થાપક હતા. તેઓ નિર્ગુણ શાખાના સંત હતા. એમના શિષ્યો શીખ કહેવાતા. ''ગુરુ ગ્રંથસાહિબ'' તેમનો પવિત્ર ધર્મગ્રંથ છે. ઉત્તર ભારત અને રાજસ્થાનમાં તુલસીદાસ, સૂરદાસ અને મીરાંબાઈ વૈષ્ણવ ભક્તિ-આંદોલનના મહત્ત્વપૂર્ણ સંતો હતાં. તુલસીદાસ યુવાનીમાં જ સાધુ બન્યા હતા. તેમણે ''રામચરિતમાનસ'' અને ''વિનયપત્રિકા'' જેવા લોકપ્રિય ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તુલસીદાસનો ગ્રંથ ''રામચરિતમાનસ'' આજે પણ એટલો જ લોકપ્રિય છે. ગુજરાતમાં ભક્તિરસથી પ્રજાને તરબોળ કરવામાં પંદરમી સદીમાં થઈ ગયેલા સંત નરસિંહ મહેતાનો ફાળો અનન્ય છે. નરસિંહ મહેતા (ઈ.સ. 1412 - ઈ.સ. 1480) ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ છે. મૂળ તળાજા(ભાવનગર)ના

ગુરુનાનક

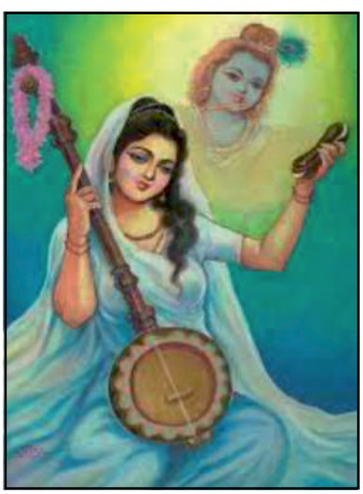

તુલસીદાસ

નરસિંહ મહેતા

પછી જૂનાગઢ આવી વસેલાં. તેમનાં જ્ઞાન અને ભક્તિપૂર્ણ પદો તથા પ્રભાતિયાંએ લોક જનસમાજ પર ઊંડી અસર કરી છે. નરસિંહ મહેતાનું 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ...' એ ભજન આજે પણ લોકપ્રિય બન્યું છે. તેઓ સંસારી હોવા છતાં સંસારના રંગોથી પર હતા. તેમણે છૂતાછૂત તથા જ્ઞાતિભેદનો વિરોધ કર્યો હતો. તેઓ સૌના ઘેર ભજન કરવા જતા. હરિનું ભજન કરનાર તેમને મન હરિનો જન હતો. 'પક્ષાપક્ષીમાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિ ને સર્વ સમાન'. તેમણે કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાતાં કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના સહારે મનુષ્ય ગમે તેવી આપત્તિઓ પાર કરી શકે છે. તેમનું જીવન આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું. તેમનાં પદો પ્રભાતિયાં તરીકે જાણીતાં છે.

મીરાંબાઈ

રાજપૂત રાજકુમારી મીરાંબાઈ મેડતા રાજવીનાં પુત્રી હતાં. તેનાં લગ્ન મેવાડના રાજપરિવારમાં થયાં હતાં. તે નાનપણથી જ કૃષ્ણભક્ત હતાં. શ્રીકૃષ્ણને તે ગિરધરગોપાલના રૂપમાં પૂજતા હતાં. મીરાંબાઈ એક ભક્ત કવયિત્રી હતાં. જેમણે ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં પદો રચ્યાં હતાં. તેમણે રચેલાં પદ નરસિંહ અને કબીરના પદની જેમ લોકપ્રિય છે. આવા જ એક સંત સૂરદાસ હતા. તેઓ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય હતા. વ્રજમાં રહીને તેમણે શ્રીકૃષ્ણનાં પદો રચ્યાં હતાં.

જ્ઞાનેશ્વર

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ
જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું,
શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.

મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિ-આંદોલન ઉત્તર ભારતની બરાબર સાથે ચાલતું હતું. પંઢરપુરનું વિઠોબા મંદિર તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. જ્ઞાનેશ્વરે મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિ-આંદોલનનાં શ્રીગણેશ કર્યાં હતાં. ફક્ત 15 વર્ષની વયે તેમણે ભગવદ્ગીતા ઉપરની ટીકા 'જ્ઞાનેશ્વરી' લખી હતી. નામદેવ યુવાનીમાં અધર્મ માર્ગે

મુજ અબળાને મોરી મિરાત બાઈ
શામળો ઘરેણું મોર સાચું...રે...
મીરાંબાઈ કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
હરિને ચરણે જાચું...રે...મુજ.

હતા. પરંતુ સાચી વાત સમજાતાં તેઓ ધર્મના માર્ગે વળ્યા હતા અને મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત ગણાયા. એકનાથ પણ મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત હતા. તેઓ ઊંચનીચના અને નાતજાતના ભેદભાવનો વિરોધ કરતા. તેઓ સૌને સમાન માનતા હતા. તુકારામ મહારાષ્ટ્રના સંતકવિ હતા. તેમના રચેલા અભંગો ખૂબ જ જાણીતા છે. સમર્થ ગુરુ રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. એમણે આધ્યાત્મિક અને સાંસારિક જીવનને જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. લોકોને ઉપદેશ આપવા તેમણે ''દાસબોધ'' નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી.

પ્રવૃત્તિ

કબીર, રહીમ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ જેવા મધ્યકાલીન સંતોનાં પદ, સાખી, દોહા મેળવીને સંગ્રહપોથી બનાવો.

આટલું જાણો

મધ્યકાલીન સંતોનો સમયકાળ

- **ગુરુનાનક** : જન્મ : ઈ.સ. 1469, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1539
- **તુલસીદાસ** : જન્મ : ઈ.સ. 1532, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1623
- **મીરાંબાઈ** : જન્મ : ઈ.સ. 1498, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1546
- **સૂરદાસ** : જન્મ : ઈ.સ. 1483, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1563
- **રૈદાસ** : જન્મ : ઈ.સ. 1450, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1520
- **જ્ઞાનેશ્વર** : જન્મ : ઈ.સ. 1276, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1296
- **નામદેવ** : જન્મ : ઈ.સ. 1270, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1350
- **એકનાથ** : જન્મ : ઈ.સ. 1533, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1599
- **તુકારામ** : જન્મ : ઈ.સ. 1608, મૃત્યુ : ઈ.સ. 1650

સૂફી-આંદોલન

મધ્યકાળમાં ભારતમાં થયેલાં ધાર્મિક આંદોલનોમાં સૂફી ચળવળનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ધાર્મિક, સામાજિક આંદોલને હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયને જન્મ આપ્યો. આમ પણ પ્રાચીનકાળથી જ ભારત વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનું મિલનસ્થળ રહ્યું છે. સૂફી શબ્દ ઈસ્લામના ધાર્મિક વિચારોને વ્યક્ત કરે છે. તેનો મુખ્ય મત ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો છે. ભારતમાં સૂફી મત ફેલાવનાર મુખ્ય ચાર પરંપરાઓ હતી : (1) ચિશ્તી (2) સુહરાવર્દી (3) કાદરી અને (4) નક્શબંદી.

ચિશ્તી સંત

સૂફી-આંદોલનમાં ચિશ્તી અને સુહરાવર્દી પરંપરા ખૂબ જ લોકપ્રિય બની હતી. બગદાદના શિયાબુદ્દીન સુહરાવર્દીએ સુહરાવર્દી પરંપરાની સ્થાપના કરી હતી. અજમેરમાં મોઈનુદ્દીન ચિશ્તીએ ચિશ્તી પરંપરાની સ્થાપના કરી હતી જે આજે પણ કોમીએકતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તેમના મૃત્યુ બાદ તેઓ એક સૂફીસંત તરીકે બહુ જ ખ્યાતિ પામ્યા હતા. મોઈનુદ્દીન ચિશ્તી સિવાય કુતુબુદ્દીન બખ્તિયાર, બાબા ફરીદુદ્દીન-ગંજ-એ-શકર, નિઝામુદ્દીન ઓલિયા, ખ્વાજા બકી બિલ્લાહ અને શેખ અહમદ સરહિંદી મુખ્ય હતા. દક્ષિણ ભારતમાં શેખ બૂરહાનુદ્દીન ગરીબ લોકપ્રિય ચિશ્તી સંત હતા.

વિચારો

આપણે દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ અને આદરભાવ શા માટે રાખવો જોઈએ ?

પ્રવૃત્તિ

શાળામાં સર્વધર્મ પ્રાર્થનાપોથી સંગ્રહ બનાવો જેમાં દરેક ધર્મના સ્થાપક અથવા મહાનુભાવો વિશે માહિતી એકત્ર કરી હસ્તલિખિત અંક બનાવો.

ભક્તિ અને સૂફી-આંદોલનની અસરો :

ભક્તિ અને સૂફી-આંદોલનના સંતો, આચાર્યો, વિચારકો, ચિશ્તી સંતો વગેરેના ઉપદેશથી સમાજમાં બહારનાં આડંબરો,

ઊંચનીચના ભેદ, વહેમો, અંધશ્રદ્ધા અને અનેક કુરિવાજો ઉપર અસર થઈ. ધર્મનો સાચો અર્થ સામાન્ય માણસ સમજી શકતો ન હતો. તે હવે સમજવા લાગ્યો. ઈશ્વર સર્વેનો છે અને આપણે તેને મેળવી શકીશું એવી શ્રદ્ધા લોકોમાં પ્રસરાઈ હતી. સાધુસંતો અને ચિશ્તીસંતોના પ્રયત્નથી ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેના ભેદભાવ ઓછા થયા. કબીર જેવા સંતોના શિષ્યોમાં હિંદુ-મુસ્લિમોનો સમાવેશ થતો હતો. આ આંદોલનની અસર ઊંચનીચના ભેદભાવ પર પડી હતી. આ સમયે અનેક સંતો નાતજાત ભૂલીને દરેકને પોતાના શિષ્યો બનાવતા. મીરાંબાઈ, રૈદાસ, રસખાન વગેરે તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. ગ્વાલિયરના સૈયદ મુહમ્મદ છૌસ વિંધ્યાચળનાં એકાંત સ્થાનોમાં હિંદુસંતો સાથે વર્ષો સુધી રહ્યા હતા. મુસ્લિમ રહસ્યવાદી વિચારધારામાં સંખ્યાબંધ હિંદુ રહસ્યવાદી ક્રિયાઓ અને પ્રાર્થનાઓ ઉમેરાઈ છે. સૂફીઓએ હિંદુઓની કેટલીક ધાર્મિકક્રિયાવિધિઓ અપનાવી હતી. ઉદાહરણરૂપે સૂફીવાદ (પંથમાં)માં દાખલ થનારનું શિરમુંડન, ઝનબીન (ભિક્ષાપાત્ર) રાખવું, મુલાકાતીઓને પાણી ધરવું, સંગીતના મુશાયરા યોજવા વગેરે.

આમ, ભક્તિ અને સૂફી-આંદોલને સમાજની કાયાપલટ કરી. હિંદુ અને મુસ્લિમ સમાજને એક કરવાની વાત કરી. દરેક સંતે સમભાવ, સદાચાર અને ભાઈચારાની વાત કરી. આમ પણ ભારત દેશ અનેક સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મોનો આશ્રયસ્થાન રહ્યો છે. જેમાં મધ્યકાલીન સંતોએ પોતાના સરળ ઉપદેશથી પ્રાણ પૂર્યા.

સ્વાધ્યાય

E3H8N6

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) દક્ષિણ ભારતમાં ધાર્મિક આંદોલનોનું નેતૃત્વ કયા સંતોએ લીધું હતું ?

(2) બંગાળમાં 'હરિબોલ'નો મંત્ર કોણે ગુંજતો કર્યો હતો ?

(3) તુલસીદાસે કયા ગ્રંથોની રચના કરી હતી ?

(4) ભારતમાં સૂફી મત ફેલાવનાર સૂફીસંત કોણ હતા ?

2. માંગ્યા મુજબ નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) ટૂંક નોંધ લખો : સૂફી-આંદોલન

(2) ભક્તિ-આંદોલન લોકોમાં શા માટે લોકપ્રિય થયું હતું ?

(3) મહારાષ્ટ્રના સંતો વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપો.

(4) એકેશ્વર પરંપરામાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સંત કબીરનો પરિચય આપો.

3. (અ) નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને સાચો ઉત્તર લખો :

(1) ગુરુનાનક કઈ શાખાના સંત હતા ?

(A) અલવાર (B) નયનાર (C) નિર્ગુણ (D) એકેશ્વર

(2) જ્ઞાનેશ્વર ભગવદ્‌ગીતા ઉપર લખેલ ટીકા કયા નામે ઓળખાય છે ?

(A) બીજક (B) જ્ઞાનેશ્વરી (C) રામચરિતમાનસ (D) વિનયપત્રિકા

(3) મહારાષ્ટ્રના કયા સંતના અભંગો ખૂબ જ જાણીતા છે ?

(A) જ્ઞાનેશ્વર (B) વિઠોબા (C) નામદેવ (D) તુકારામ

(4) ભારતમાં સૂફી મત ફેલાવનાર કેટલી પરંપરાઓ હતી ?

(A) એક (B) બે (C) ત્રણ (D) ચાર

(બ) મને ઓળખો :

(1) મારા ગુરુ સમર્થ રામદાસ હતા.

(2) હું મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિ-આંદોલનનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું.

(3) અજમેરમાં ચિશ્તી પરંપરાની સ્થાપના કરનાર હું હતો.